ISSN 2010-8419

FarDU. ILMIY XABARLAR - НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ

1 - 2017
Fevral

NUSXA ASLIGA TO'G'RI
FarDU
KADRLAR BO'LIMI BOSHLIG'I
28 08 21

С.ЗОКИРОВА
Контрастив, конфронтатив ва чоғиштирма тилшунослик атамалари хусусида 56
Н.ПАЗЛИДДИНОВА
Сабзавот экинларини ифодаловчи фитонимлар ва уларнинг мавзуий таснифи 61
М.ҒОЗИЕВА
Суперсегментал бирликлар тадқиқига доир 65
Ғ.ХОШИМОВ, Ж.ҚОРАБОЕВ
Турли тизимли тилларда ундалма орқали воқелантирилган фразеогиперболемаларнинг типологияси хусусида 69

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Р.ИСАКОВА, Ф.ОТАЖОНОВА, Н.ХАИТБАЕВА
Рус тили ўқитиш жараёнига АКТни жорий қилиш – индивидуализация, дифференциация ва мустақиллик тамойилларини амалга ошириш 74
Ш.ХОНКЕЛДИЕВ, Д.КАРИМОВ
Спорт гимнастикасида иқтидорли болаларни йўналтиришнинг педагогик технологиялари.....77

ИЛМИЙ АХБОРОТ

И.ДЕҲҚОНОВ, М.ПАРПИБОЕВА
Чет тили дарсларида ўқувчилар оғзаки ва ёзма нутқларида учрайдиган хатолар ва уларни бартараф этиш йўллари 81
Н.ҚЎЛДАШЕВ
Эколингвистика 84
Д.ҲАСАНОВА, Т.МЎМИНОВА
Навоий суҳбат ва суҳбатдош ҳақида 87

АДАБИЙ ТАҚВИМ

Ҳ.ЖЎРАЕВ
Тотувлик, тенглик ва диний бағрикенглик тараннуми 89
Н.УМАРОВА
Алишер Навоий достонларида халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари масаласи 93

ФАНИМИЗ ФИДОЙИЛАРИ

ВОДИЙНИНГ ЗАБАРДАСТ ОЛИМИ 96

ТАҚРИЗ. БИБЛИОГРАФИЯ

Библиография 99

ҚУТЛОВ

Ғолиблар аниқланди 101

NUSXA ASLIGA TO'G'RI
Farg'ona
KADRLAR BO'YICHA BO'LIMI BOSHLIG'I
28 08 21 y.

УДК: 8+409.3

ЭКОЛИНГВИСТИКА

Н.Қўлдашев

Аннотация

Мақолада ўзбек эколингвистикасининг ҳолати, ушбу соҳада жамият ҳаётининг турли соҳаларига оид жиҳатлари тадқиқ этилган.

Аннотация

В статье исследуются аспекты состояния узбекской эколингвистики, а также особенности различныхсфер общественной жизни по данной тематике.

Annotation

In the article the aspects of the Uzbek ecolinguistics conditions, as well as on the subject features relating to different sectors of society are considered.

Таянч сўз ва иборалар: *ижтимоий экология, эколингвистика, вулгар сўзлар, жаргон сўзлар, андроцентризм.*
Ключевые слова и выражения: *социальная экология, эколингвистика, вульгаризмы, жаргонизмы, андроцентризм.*
Key words and expressions: social ecology, ecolinguistics, vulgarisms, slangs, androcentrisms

Ўзбекистон истиқлолга эришгач, илм-фаннинг барча соҳаларида туб ўзгариш ва янгиланишлар даври бошланди. Бу жараён филология соҳасида ҳам фаол кечмоқда. Ҳозирги кунда "ижтимоий экология", "эколингвистика" деб аталувчи лингвистиканинг мустақил соҳаси тадқиқотчилар эътиборини кўпроқ тортмоқда. Ижтимоий экологиянинг ўрганиш объекти эса экология ижтимоий муҳитга, ижтимоий муҳит эса жамиятдаги тилнинг ўзгаришига сабаб бўлади. Айнан шу ҳолатлар илмий жиҳатдан кенг изоҳланиши билан боғлиқ. Зеро, Республикамизнинг биринчи Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: "...ўз она тилини билмаган одам ўзининг шажарасини, ўзининг илдизини билмайдиган, келажаги йўқ одамдир" [1].

М.А.Ковязинанинг таъкидлашига кўра, замонавий илм-фанда «экология» тушунчаси жуда кенг планда талқин қилинмоқда. Бугунги кунда экология фани юзлаб соҳа ва йўналишларни ўз ичига қамраб олган комплекс фанлар тизимига айланиб бормоқда. Эътиборлиси, унинг энг камида ўттиздан ортиқ тури ва бўлими биология фанига тааллуқли эмас. Натижада, экология XXI аср бошларига келиб интегратив характер касб эта бошлади. У табиий, ижтимоий-гуманитар ва бошқа қатор фанлар билан ўзаро аралашиб, ўнлаб тармоқларга бўлиниб кетган ва ўз ичига 12-14 мингга яқин тушунча ва атамаларни қамраб олган [2]. Масалан, биргина *«экология»* сўзи ёрдамида сўнгги йилларда *экологик мувозанат, экологик бурчак, экологик таълим, экологик муаммо, экологик кузатишлар, экологик маданият, экологик тоза ёқилғи, экологик фожиа, экологик хавфсизлик* сингари бир қанча бирикмали атамалар кундалик ҳаётга кириб келди ҳамда бу атамалар тилимиз луғавий тизимидан мустаҳкам ўрин олди.

Бугун экология сўзини нафақат мутахассислар, балки олимлар, касб-ҳунар эгалари, журналистлар, ҳуқуқшунослар, тилшунослар оддий одамлар ўзаро мулоқотларида тилга олишади, давлатнинг расмий ҳужжатларида қайд этилади. Хуллас, ҳозирда ижтимоий экология сўзи жуда кенг маънода қўлланилмоқда.

Энди оламга экологик нуқтаи назардан қарашда нафақат инсон фаолиятининг атроф-муҳитга таъсири оқибатларини, балки атроф-муҳитнинг инсонга кўрсатадиган таъсирини эътиборга олиш ҳам назарда тутилади. Бу жараён ўз навбатида тилга ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қўймайди. Ушбу ҳолат эколингвистикани вужудга келтиради. Яъни жамиятнинг тил экологиясига бўлган муносабатини назарда тутади. Умуман олганда, эколингвистика сотциолингвистиканинг таркибий қисми бўлиб, у ёки бу тилнинг дунё тиллари билан экологик нуқтаи назардан муносабатини, ўша тилнинг жамият экологик тизимида тутган ўрнини ўрганиш билан шуғулланади.

Г.Я.Солганикнинг фикрича, тилдаги антротцентризм, мулоқот

Н.Қўлдашев – ФарДУ бошлангич таълим услубиёти кафедраси ўқитувчиси.

NUSXA ASLIGA TO'G'RI
FarDU
KADRLAR BO'LIMI BOSHLIG'I
"28" 08 21

жараёнида вульгар сўзлар, жаргонлар ва арголардан фойдаланиш меъёрлари, тилнинг ахлоқий-маданий омилларини тадқиқ этиш билан сотциолингвистиканинг таркибий қисми бўлган эколингвистика ҳам шуғулланиши лозим [3].

Сўнгги йиллларда жаҳон тилшунослигида Э.Хауген, У.Маккей, А.Филл, П.Финке, В.П.Григорев, С.И.Виноградова, Ю.Н.Караулов, В.К.Журавлев, В.Г.Костомаров каби олимлар эколингвистика соҳасида салмоқли ишларни амалга оширдилар. Шу орқали жаҳон тилшунослигида ўзига хос эколингвистик концепциялар ҳам вужудга келди. Шулардан бири француз тилшуноси Л.Ж.Калвенинг "Тил галактикаси" номли назариясидир. Бу назарияга кўра, дунё тиллари гипермарказий, супермарказий, марказий ва периферияда тилларга бўлинади. Жамиятда вужудга келадиган ўзаро лисоний, эколингвистик зиддиятлар давлат, жамият, халқаро ташкилотларнинг биргалиқдаги фаолияти натижасида ҳал этилиши лозим. Шундай қилинганда, жамиятда супермарказий ва марказий тиллар билан бир қаторда периферияда (марказий тилдан қуйида) тилларнинг ҳам жамият иқтисодий-сиёсий ҳаётидаги салмоғи ортиши мумкин.

Ҳозир дунё тилшунослигида эколингвистиканинг асосий муаммолари сифатида қуйидагилар кўрсатилмоқда:

– жамиятдаги лисоний турли-туманлик, унинг сабаблари;

– йўқолиб кетаётган кичик тиллар ва уларни сақлаб қолиш билан боғлиқ муаммолар;

– жамиятдаги тилларнинг ўзаро биологик, экологик ва лингвистик муносабатлари;

– жамиятнинг экологик тизими билан боғлиқ ҳолда тилда янги экологик элементларнинг вужудга келиш омиллари;

– жамият аъзоларини экобилимга ўрганиш шакллари ва кўринишлари;

– тил мафкураси ва жамият аъзоларининг мулоқот жараёнини экологик жиҳатдан мувофиқлаштириш муаммолари [4].

Бу ўринда тил экологияси муаммоларининг ташқи ва ички омиллар билан боғлиқ жиҳатлари ҳам инобатга олиниши лозим.

Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тилида қариндошлик муносабатини билдирувчи *"ота"* маъносини англатиш учун учта сўз *(ота, дада, ада)* қўлланади. Булардан "ота" сўзи илгари кўпчилик диалект ва шеваларда, жумладан, қипчоқ лаҳжасида ҳам фаол қўлланар эди. Ҳозирги адабий тилда худди шу маънони ифодалаш учун "дада" сўзидан ҳам тез-тез фойдаланилади. Бу сўз адабий тилга шаҳар ёки шаҳар тип шеваларидан кирган. Ҳозирги адабий тилда *"ада"* сўзи ҳам мавжуд бўлиб, асосан, Тошкент шаҳар шевасида фаол қўлланади.

Ёки қипчоқ диалектларидан адабий тилга чорвачилик, пахтачилик, ғаллачилик соҳаларида пайдо бўлган жуда кўплаб лексик, фразеологик бирликлар кириб келган. Масалан, ҳозирги адабий тилимизда, жумладан, вақтли матбуот саҳифаларида дастлаб чорвачилик ёки от билан боғлиқ бўлган шундай турғун бирикмалар учрайди: *отни қамчиламоқ, отга қамчи босмоқ, улоқни олиб чиқмоқ, совринни эгалламоқ, маррага етмоқ, от айланиб қозиғини топар, от солмоқ, қоралаб бормоқ, бостириб ўтмоқ, ўзиб кетмоқ, жиловини бўш қўймоқ, от изини той босар, от - йигитнинг қаноти, қўй келади қўзи билан, семизликни қўй кўтаради, чилвирни бўшатмоқ, тушов бўлмоқ* кабилар. "Зоминнинг тил қомуси" муаллифлари ҳам ўша ҳудуддаги нутқий мулоқот учун характерли бўлган *"желка томири жувон", "желкасидан мўри очиш", "жони ҳайгалак отиш", "дабгиридан одошиш", "гудрдаси йўқ", "бели бувуели", "болтаси тошқа тийди"* сингари бир қанча диалектал ибораларни келтириб, уларни асраб-авайлаш, ҳудудий иборалар луғатини тузиш ҳақидаги амалий таклифларни ўртага ташладилар. Шунингдек, *"сув", "ҳаво", "тупроқ", "ер", "сўз", "тил", "нутқ одоби"* каби сўзлар билан алоқадор бирикмали атамалар, иборалар, мақоллар ҳам тилимизда фаол қўлланади ҳамда уларнинг барчаси ўзаро мулоқот жараёнида тилни соф, тоза сақлаш, ундан ўринли, мақсадга мувофиқ фойдаланишга доир ўзига хос эколингвистик қарашларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Мазкур қарашларнинг тарихи жуда узоқ бўлиб, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари буюк алломалар меросига бориб

тақалади. Масалан, адабиётшунос Х.Жабборов ва С.Олимовнинг кузатишлари шуни кўрсатадики, тилимизда "сув" асоси билан ясалган 468 та лексема, 60 дан ортиқ ибора, 420 та мақол ва матал фаол қўлланади ҳамда улар мулоқот жараёнида сувдан тежамли, оқилона фойдаланиш билан боғлиқ экологик қарашларни ифодалаш учун хизмат қилади [5]. Ана шундай тил бойлигини асраб-авайлаш, уларни адабий тил мулкига айлантириш, луғатлар таркибига киритиб, изоҳлар билан таъминлаш ҳар бир тилнинг, жумладан, ўзбек эколингвистикасининг ички экологик муаммолари қаторига киради.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 69.
2. Ковязина М.А. Экология: наука и терминология // Языки профессиональной коммуникации. Материалы международной научной конференции. – Челябинск, 2003.
3. Солганик Г.Я. О новых аспектах изучения социолингвистики // Вестник Московского университета. Серия № 11
4. Кислицына Н.Н. Эколингвистика – новое направление в языко знании [Электронный ресурс]. – URL: http://www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture37/part1/zip/kislitsina.zip (дата обращения: 09.05.2010).
5. Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши: Насаф, 2005.

(Тақризчи: С.Мўминов, филология фанлари доктори, профессор)